

Norra Sandsjö kyrka



Antikvarisk medverkan i samband med
omläggning av spåntak

*Norra Sandsjö socken i Nässjö kommun,
Jönköpings län, Växjö stift*

Norra Sandsjö kyrka

Antikvarisk medverkan i samband med
omläggning av spåntak

Norra Sandsjö socken i Nässjö kommun,
Jönköpings län, Växjö stift



Rapport och foto: Anders Franzén
Grafisk mall: Anna Stålhammar
Tryck: Arkitektkopia, Jönköping

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
© Lantmäteriet. Ärende nr MS2007/04833.

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2017

Innehåll

Inledning.....	5
Syfte	5
Historik.....	5
Beskrivning inför arbetena.....	7
Vidtagna åtgärder	8
Antikvarisk dokumentation av äldre spåntak.....	10
Sammanfattning.....	14
Administrativa uppgifter.....	14
Referenser.....	14
Tryckta källor och litteratur.....	14
Arkiv.....	14



Utdrag ur digitala fastighetskartan.

Inledning

Länsstyrelsen lämnade tillstånd till byte av spåntaket på Norra Sandsjö kyrka den 26 mars 2015. Beslutet stadgar att arbetena skall följas av antikvarisk medverkan från läns museets sida.

Medverkande antikvarie har varit Anders Franzén, som även sammanställt föreliggande rapport. Arbetena genomfördes under perioden december 2016 till april 2017. Föreliggande rapport sammanfattar vad som framkom vid arbetena.

Syfte

Det primära syftet med arbetena var att byta ut det rötskadade yttertaket av spån. Man befarade att takkonstruktionen kunde ha bidragit till att de befintliga spånens hållbarhet varit kort och därför justerades konstruktionen.

Syftet med antikvarisk medverkan var att dokumentera de genomförda åtgärderna i allmänhet, men även att fånga upp eventuella kulturhistoriska iakttagelser.

Historik

Norra Sandsjö kyrka är en av de tidigmedeltida stenkyrkor som uppfördes i och kring Njudungs folkland under 1100-talets senare hälft. Flertalet av dessa stenkyrkor omfattar långhus, kor och absid uppfört i ett sammanhang. Vi vet i dag inte säkert den medeltida kyrkobyggnadens form, men det är troligt att den bestod av ett långhus, vars syd- och öst vägg delvis är bevarad i dag, ett kor och en absid, de senare inte bevarade.

Under det nordiska sjuårskriget på 1560-talet förstördes kyrkan genom brand. Vid återställandet omkring sekelskiftet 1600 förlängdes kyrkobyggnaden mot väster med bland annat ett torn. När detta torn rasade 1635 skadade det delar av kyrkans innervalv, varvid dessa revs och ersattes av ett brädtak.

En mycket omfattande ombyggnad företogs åren 1696–1709 varvid kyrkobyggnadens bredd utökades till det dubbla. Då tillkom även de nuvarande fönsteröppningarna. Inredningsmässigt skapades samtidigt till stora delar den barockinteriör som i dag ger kyrkorummets dess prägel.

Enligt en inskription i takbotten, vilken framkom och blev läsbar vid en takomläggning på 1980-talet, åtgärdades kyrkans spånbeläggning 1823.

År 1911 genomförde Överintendentsämbetet en rikstäckande inventering av tak på kyrkor. Från Norra Sandsjö meddelade kyrkoherden Fingal Bergqvist att yttertaket på kyrkan bestod av sågade spån av gran och fur. Taket skulle ha lagts på 1879. Bergqvist beskriver spånens mått och dessa hade mycket små dimensioner



Norra Sandsjö kyrka inför arbetena. Vy från sydost.

KUNGL. ÖVERINTENDENTS-
ÄMBETET. Sandsjö, norra.

Uppgifter

rörande taktäckningsmaterial m. m.
för *Norra Sandsjö* kyrka *Viejo* stift *Jönköpings* län.

Uppgifterna icke här medan angifvas å det till höger om hvarje fråga beaktliga svarna fälls!

Frågor:	Svar:															
1. Hvarmed äro yttertaken på kyrkans olika delar för närvarande täckta?	<i>Spån.</i>															
2. När pålades nuvarande taktäckningarna? (om sådant kan upplysas).	<i>1879.</i>															
3. Om spåntak förekomma a) af hvilka träslag äro spånen?	<i>Furu och gran.</i>															
b) hvilka äro spånens mått och form? (Ingl. bredd, tjocklek i öfre och nedre ändarna).	<table style="display: inline-table; border: none;"> <tr> <td style="text-align: center;"> </td> <td style="padding-left: 10px;"> <table style="border: none;"> <tr> <td style="padding-right: 5px;">l =</td> <td style="padding-right: 5px;">38,5</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">b =</td> <td style="padding-right: 5px;">6</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">t =</td> <td style="padding-right: 5px;">1,4</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">t₁ =</td> <td style="padding-right: 5px;">0,4</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> </table> </td> <td style="padding-left: 10px; vertical-align: top;"> <small>(Hvarvid icke spån äro äro genom rök- ning uttorkade.)</small> </td> </tr> </table>		<table style="border: none;"> <tr> <td style="padding-right: 5px;">l =</td> <td style="padding-right: 5px;">38,5</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">b =</td> <td style="padding-right: 5px;">6</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">t =</td> <td style="padding-right: 5px;">1,4</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">t₁ =</td> <td style="padding-right: 5px;">0,4</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> </table>	l =	38,5	cm.	b =	6	cm.	t =	1,4	cm.	t ₁ =	0,4	cm.	<small>(Hvarvid icke spån äro äro genom rök- ning uttorkade.)</small>
	<table style="border: none;"> <tr> <td style="padding-right: 5px;">l =</td> <td style="padding-right: 5px;">38,5</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">b =</td> <td style="padding-right: 5px;">6</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">t =</td> <td style="padding-right: 5px;">1,4</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 5px;">t₁ =</td> <td style="padding-right: 5px;">0,4</td> <td style="padding-right: 5px;">cm.</td> </tr> </table>	l =	38,5	cm.	b =	6	cm.	t =	1,4	cm.	t ₁ =	0,4	cm.	<small>(Hvarvid icke spån äro äro genom rök- ning uttorkade.)</small>		
l =	38,5	cm.														
b =	6	cm.														
t =	1,4	cm.														
t ₁ =	0,4	cm.														
c) äro spånen handskuren eller sågade?	<i>Sågade!</i>															
d) äro spånen tjelad eller på annat sätt preparerade?	<i>Tjelad!</i>															
e) finns möjlighet att tillverka ett likt spån inom orten? I så fall how?	<i>I Sandstorp i N. Sandsjö församling.</i>															
4. Äro kyrkans ytterväggar af sten eller tegel?	<i>Sten och tegel, yttre väggar äro af tegel och sten.</i>															

F. Bergqvist

Utdrag ur Överintendentsämbetets inventeringsenkät 1911 där kyrkans spåntak beskrivs. Riksarkivet.



Ovan: Norra Sandsjö kyrka 1942.
Till höger: Kyrkan omkring sekelskiftet 1900.



jämfört med traditionella spån. Den angivna längden var 28,5 cm och bredden var 6 cm. I den tjockare änden var spånen 1,2 cm och i den smalare 0,2 cm. De dubbla måtten är de vanliga dimensionerna för mer traditionella spån.

En omläggning av taket skall även ha skett 1946, men redan 1957 ledde arkitekten Rolf Bergh en omläggning av yttertaket med ekspån. Vidare togs exteriörens röda dekormålning fram respektive rekonstruerades samtidigt som fasadputsen sågs över. Det är överraskande att omläggning av spåntaket skall ha skett med så täta intervaller som 1946 och 1957 och troligen kan arkivuppgifterna angående 1946 vara felaktiga eller missvisande. Rolf Bergh var även inblandad när kyrkan restaurerades 1969. Den största förändringen då var att det gamla vapenhuset ersattes av ett nytt, något större. Det är troligen originalspånen från 1969, som fortfarande sitter på vapenhusets tak.

Åren 1988–89 genomfördes underhållsåtgärder då bland annat spåntaken byttes respektive sågs över. Programmet hade upprättats av arkitekt Per Rudenstam, men kontrollant var arkitekt Lars



Norra Sandsjö kyrka 2007.

Danielsson. Det södra takfallet byttes ut våren 1988. Då revs det befintliga spåntaket, men det underliggande spåntaket revs däremot inte. Befintlig läkt, som tydligen låg ovanpå det gamla spåntaket byttes ut eftersom läkten var dåliga. Vid arbetena påträffades inskriften ”1823 spånad”. Inskriften tycks ha stått under det äldre spåntaket. Spånen i detta tak var enligt dokumentationen ca 450 mm långa och ca 20 mm tjocka i den nedre änden. Spånen som revs var enligt uppgift lagda på 1950-talet. Dessa spån var ca 450 mm långa och ca 20–25 mm tjocka i den nedre änden. Enligt uppgift hade spånen, som var tjärdooppade, levererats av Ivar Johansson i Trehörna. Av bildokumentationen från dessa arbeten framgår att den befintliga läktningen var betydligt glesare än den som lades om, vilket kan ha försämrat luftningen något. De kraftiga reglar som läktningen låg på byttes sannolikt inte ut 1988.

År 1989 utfördes motsvarande arbeten på det norra takfallet och på sakristian. Då inrättades även en taklucka till sakristians vind.

Under senare decennier har den utvändiga putsfasaden setts över vid ett par tillfällen genom putslagning, kalkavfärgning och konservering. Senast skedde detta 2003 under ledning av konsulten Sivert Holmberg.

Beskrivning inför arbetena

Kyrkobyggnadens fasader utgörs av slätputs som är följsam i förhållande till murverkets stenmaterial. Putsen har en traditionell kalkavfärgning i en vitaktig kulör med en svag dragning mot gult. På den södra fasaden längst upp finns en bård i röd kulör. Denna är en rekonstruktion av en påträffad bård, som även finns på flera andra kyrkobyggnader i trakten. Bården är tydligt framträdande, men har mattats ner sedan den målades. Fasadputsen går ner till sockeln som är frilagd.

Byggnadens fönster är målade med linoljefärg i en ljusgrå kulör. Även dörrarna i väster har denna kulör.

Gavelröstena har en beklädnad av huvudsakligen spjälkade spån av hög ålder. Dessa är tjärade och har med åren erhållit en svart kulör. Detta beror troligen på pigmentinblandning. Spåntaken är belagda med sedvanliga spån av furu med raksågade nedre ändar. Takfoten består av en underbyggnad av brädor som målats i röd kulör. Taket avvattnas med hängrännor och stuprör av kopparplåt. Hängrännornas krokar är handsmidda.



Brädan nära nocken med inskriften 1823 SPÅNAD. Foto Hälsinge takspån AB.



Ovan: Taket hade inga vindskivor utan dessa ytor var spånklädda. Vid omläggningen gjordes samma utförande. Till höger: Här har rivningen av spånen påbörjats och de nedre spånvarven sitter kvar.



Vidtagna åtgärder

Arbetena startade på det norra takfallet. Alla spån i den yttre täckningen revs. Då framkom tydligt takets undre konstruktion med ett gammalt spånlager på brädor underst. På detta låg kraftiga regler för att i viss grad jämna till takytorna och för att skapa en luftning för det övre spåntaket. Dessa regler var spikade med mycket kraftiga, handsmidda spikar. På reglarna låg en tämligen tät läktning från 1980-talet och där över de befintliga spånen.

Orsaken till att det befintliga spåntaket hållit endast i knappt 30 år trots dokumenterade täta tjärstrykningar antogs bero på att spåntaket inte varit tillräckligt luftat. Med andra ord hade det underliggande spånlagret förhindrat den ventilation som ett spåntak i regel har. Av denna anledning valde man att riva även det äldre spåntaket och i stället spika de nya spånen på det gamla brädundertaket.



Rivningen av spånen gick effektivt från lina med kofot. Det var på den nedre delen av detta område som här rivs som spåndokumentationen genomfördes.



Ovan: Takytan sänktes i samband med arbetena och detta påverkade spånbeklädnaden på gavelröstena.
Till vänster: Dessa lister placerades under det nedersta spånvarvet för att skapa luftning.

När brädbotten frilagts spikade man de nya spånen på denna yta. Genom borttagandet av det övre spånlagret, läkten och reglarna blev takytorna tunnare. De regler som fanns på gavlarna och som höll uppe utkragningen av spåntaket över gavelröset måste därför demonteras och fästas på en lägre nivå, anpassad till takytornas nya nivå. Trots detta täcktes takytornas gavelsidor/vindskivor med spån, liksom tidigare. När dessa tassar sänktes fick en viss anpassning ske vid gavelrösternas spånbeklädnad. De spån som fick ersättas på gavelröstena ströks med svartpigmenterad trätjära för att smälta in i de omkringliggande ytorna. När spånen spikades fast gick spiken genom undertaksbrädorna och där taket skjuter ut på gavlarna såg detta inte bra ut. Därför knep man av de utskjutande spikspetsarna och målade in det utskjutande takets undersida i svart.

Taket på sakristian stöter mot långhusets norra vägg. Här fanns sedan tidigare en plåt för att skydda putsfasaden. Denna plåt ersattes



Ovan: Sedan tidigare fanns det en plåt vid övergången från sakristians tak till långhusets väggputs. Denna byttes ut i samband med arbetena.
Till vänster: Takfoten med hängrännan som fick justeras för att erhålla lämpligt fall mot stuprören. Krokarna behölls men justerades.



Ovan: En underslagsbräda har fått bytas ut mot en ny.
Till höger: Takfoten med listen som möjliggör luftning under spånen.



nu med en ny. Vidare lades inskottsåplåtar under spånen närmast väggen. Efter bytet av plåt lagades putsen med kalkbruk och avfärgades i befintlig gulvit kulör. Detta och lagning av vissa skador utfördes av Anderö Murverk & plattsättning AB.

Vid arbetena passade man på att rostskyddsbehandla och måla om smidesdekorationerna vid gavelspetsarna i svart kulör. Arbetet utfördes av kyrkvaktmästarna och Wibos färgsystem användes.

De gamla hängrännorna hade vissa brister och krokarna satt inte helt i våg. Därför demonterades dessa och justerades. Nya hängrännor av koppar sattes upp, men de gamla krokarna behölls. Taknockarna var inför arbetena täckta med blyplåt. Vid arbetena ordnades en brädnock som i sin tur kläddes med kopparplåt. Eftersom kopparplåten inom kort ärgade blev den inte iögonfallande.

I entreprenaden ingick även en första tjärstrykning av takytorna, vilken beräknas ske 2018. Denna tjärbehandling kommer att ske med spruta. Den tjära som kommer att användas är i första hand finsk.

Antikvarisk dokumentation av äldre spåntak

Eftersom det äldre, underliggande spåntaket revs och detta kunde antas vara av hög ålder företogs en djupare dokumentation av detta.

När de övre spånen rivits framkom ett äldre spånlager som var tämligen välbevarat på den norra sidan, men kraftigt rötskadat på den södra, särskilt nedtill på takfallet. Spånen var av furu och spjälkade. De var spikade med smidd spik och en hel del av spånen var spikade inte bara med en spik utan två.

Två spån som var mer bevarande än de omkringliggande tillvaratogs på det södra takfallets nedre del i mitten. Dessa var ca 445



Tillvarataget spån nr 1: Ovansida med dubbel spikning och vissa spår efter rödtjärning.



Tillvarataget spån nr 1: Sida med en bevarad handsmidd spik.



Tillvarataget spån nr 1: Undersida med dubbel spikning och inga synliga spår efter tjärdoppning eller strykning.



Tillvarataget spån nr 2: Ovansida med dubbel spikning och vissa spår efter rödtjärning.



Tillvarataget spån nr 2: Sida med dubbel spikning med två smidda spikar.



Tillvarataget spån nr 2: Undersida med dubbel spikning och inga synliga spår efter tjärbehandling.

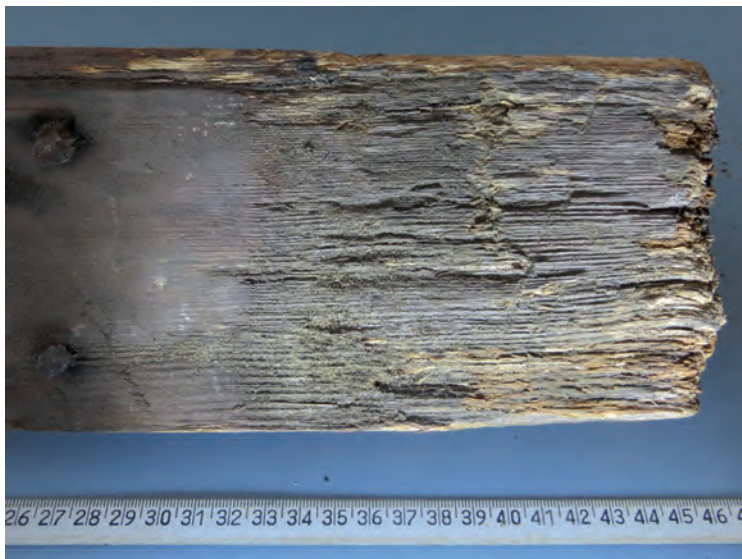
mm långa och ca 110 mm breda. De tjockare ändarna var ca 18–21 mm tjocka. De smala ändarna var ca 0–4 mm tjocka. Båda spånen var spikade med två handsmidda spikar, ca 70 mm långa. Spånens bleke (synliga del) var ca 140 mm. Båda hade tydligt stående årsringar. Om man betraktar spånen baksida fanns inga märkbara spår efter tjärning. Detta tyder troligast på att spånen varit obehandlade när de spikades, eller möjligen att de varit helt tjärdoppade när de sattes upp, men att tjäran sugits in efterhand så att den inte kan spåras. På dessa spån och kanske även på andra finns skiftningar i rött, vilket antyder att spånen kan ha varit rödtjärade.

De underliggande brädorna var kraftiga och av olika bredd. Dessa hade spikspår efter flera spåntäckningar.

Det är inte fastställt när det äldre spåntaket tillkom, men eftersom det var spikat med handsmidd spik tillhör det förindustriell tid. Arkivuppgiften att taket skulle lagts om 1879 kan stämma, men uppgifterna om spånens mått stämmer över huvud taget inte. Arkivuppgifterna gör också gällande att spånen skulle varit sågade. Om inte både mått- och materialuppgifter är gripna ur luften är



Detalj av spån nr 1 med spik och väderbiten översida vid gränsen för bleket.



Detalj av spån nr 2 i släpljus med det väderbitna bleket om ca 140 mm.

det troligt att denna beskrivning avser spån som redan 1911 låg på reglar och läktning. I så fall kan de nu rivna, äldsta spånen vara samtida med inskriften ” 1823 Spånad”. Spånen liknar, vad gäller dimensioner, de påträffade äldre spånen på Barkeryds kyrka som dokumenterades 2009/2010. Spånen i Barkeryds kyrka var emellertid strukna med svart tjära även på baksidans nedre del, se Franzén 2010.

Sammanfattning

Det rötskadade spåntaket på Norra Sandsjös kyrka byttes ut varvid ett övertäckt äldre tak blottades. Det äldre spåntaket dokumenterades och revs varefter ett helt nytt spåntak lades.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr:	433-6246-2014
Jönköpings läns museums dnr:	144/2015
Byggherre:	Nässjö pastorat
Projektledare:	Lennart Arfwidsson, ATRIO arkitekter Västervik AB
Spånentreprenör:	Hälsinge takspån AB
Putsentreprenör:	Anderö Murverk & plattsättning AB
Rapportansvarig:	Anders Franzén
Antikvarisk medverkan:	Anders Franzén
Län:	Jönköpings län
Kommun:	Nässjö kommun
Socken:	Norra Sandsjö socken
Fastighetsbeteckning:	Norra Sandsjö kyrka

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Tryckta källor och litteratur

- Franzén, Anders. 2007. Norra Sandsjö kyrka. Kulturhistorisk karakterisering och bedömning. Jönköpings läns museum, byggnadsvårdsrapport 2007:63.
- Franzén, Anders. 2010. Barkeryds kyrka. Antikvarisk medverkan byte av plåttak och restaurering av fyra fönster. Jönköpings läns museum, byggnadsvårdsrapport 2010:75.
- Franzén, Anders. 2015. Norra Sandsjö kyrka. Antikvarisk medverkan i samband med fasadrestaurering. Jönköpings läns museum, byggnadsvårdsrapport 2015:30.
- Åsgrim Berlin, Agneta & Franzén, Anders. 2006. Norra Sandsjö kyrka. Antikvarisk kontroll, utvändiga arbeten. Jönköpings läns museum, byggnadsvårdsrapport 2006:70.

Arkiv

Jönköpings läns museum, topografiska arkivet.

Riksarkivet, Marieberg: Överintendenteämbetets arkiv, huvudarkivet, E V:2 "Spåntaksfrågan" samt F IV:4.

Det rötskadade spåntaket på Norra Sandsjös kyrka byttes ut varvid ett övertäckt äldre tak blottades. Det äldre spåntaket dokumenterades och revs varefter ett helt nytt spåntak lades. Föreliggande rapport sammanfattar vad som framkom vid arbetena och vid dokumentationen.

